

"ברוך שלא עשני אשה"?

ניצני שיח נשי-פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית

אורלי צרפתי ודליה לירן-אלפר

הקדמה

החברה החרדית בישראל רואה עצמה כממשיכת דרכה של היהדות המסורתית שחיה באירופה בתקופה שקדמה להשפעות החיצוניות של המודרניזם, ההשכלה, החילוניות ורעיון הלאומיות. בין שתפיסה זו נאמנה להתפתחות ההיסטורית ובין שלא, פועל יוצא ממנה הוא האידאל התרבותי המנחה לשמירת אורחות החיים המסורתיים-דתיים בקהילות היהודיות (כץ, 1978; רביצקי, 1993, 2006; שלמון, 2006; שלמון, רביצקי ופריזגר, 2006). הרצון לשמר את מסגרת החיים הדתי-הלכתית במסגרת מדינת ישראל הציגה חילוניות, חיזק את הצורך בהתבדלות גאוגרפית ותרבותית מהחברה החילונית המייצגת התרחקות מהדת היהודית ואימוץ ערכים מודרניים (פרידמן, 1991). עמדה אידאולוגית זו של "הגבהת החומות" מרצון, דחיית המודרנה ובכלל זה הימנעות מאימוץ חידושים ("חדש אסור מן התורה"), אפשרה לחברה החרדית עד שלהי שנות השמונים להתקיים כ"מובלעת תרבותית" (סיוון, 1990) עמידה באופן יחסי בפני השפעות חיצוניות של החברה החילונית בישראל. מזה כשני עשורים חלות התמורות משמעותיות ומרחיקות לכת בחברה החרדית. מקצתן של התמורות מקורן בהשפעות חיצוניות, ומקצתן בתהליכי שינוי פנימיים. בתוך אלה חלים שינויים גם במעמדה של האישה החרדית. מחקר זה מבקש לבחון ביטויים של שינוי במעמד האישה החרדית באמצעות ניתוח טקסטים תקשורתיים, שקהל היעד שלהם הוא נשים.

עיתונות נשים היא מרחב פורה למחקר המצפה לחוקריו (הרצוג, 2000). ההתמקדות בעיתונות פופולרית מתאימה למסורת לימודי התרבות (Cultural Studies), המגדירה תרבות כמשמעות שאנו מעניקים לחוויות היום-יום שלנו במערכת חברתית מסוימת. התרבות הפופולרית נתפסת כזירה לגיטימית למחקר, תוך ביטול החלוקה בין תרבות "גבוהה" ל"נמוכה". חשיבות המחקר של עיתוני הנשים נעוצה בהיותם טקסטים תרבותיים המבנים אידאולוגיות על נשים ונשיות. יתרה מזאת, העמדה הפמיניסטית מבקרת את תהליכי החקירה המבוססים רק על מקורות מוסדיים ודומיננטיים, ומבקשת לאתר ידע גם במחוזות שבאופן מסורתי נתפסו כשוליים, כדוגמת עיתונות נשים (Brown, 1989). בישראל נחקרו עיתוני הנשים רק מעט (בין השאר:

כהן, 1971; רובין, 1987; כהן-אביגדור, 1998; הרצוג, 2000; לייזן, 2000; לחובר, 2010).

הצגת המחקר

המחקר מנתח את השיח הנשי התקשורתי המתפרסם בעיתון החרדי המסחרי **משפחה טובה** ובמוסף "בתוך המשפחה" של העיתון **משפחה**. עיתונים אלה נבחרו בשל העובדה שהם פונים אל כלל הנשים בציבור החרדי, בשונה מעיתונים הפונים לקבוצות משנה מוגדרות בתוך החברה החרדית.

משפחה הוא שבועון למגזר החרדי שנוסד בשנת 1987 בידי אשר צוקרמן ואלי פלאי (עד גיליון 84 הופיע כירחון). הוא נחשב לעיתון הנפוץ ביותר במגזר החרדי ותפוצתו מוערכת בכ-25,000 עותקים, בעיקר למינוריים (שיעור החשיפה לעיתון בחברה החרדית הוא לפחות פי ארבעה מתפוצתו). השבועון יוצא בעברית ובאנגלית (כחמישים עמודים בעברית), בפיקוח ועדה רוחנית. העורך האחראי הוא אליהו פלי, העורך הראשי הוא הרב משה גרליק וישנם עורכי משנה למוספים. העיתון מכיל חוברת עיקרית ומוספים: "בתוך המשפחה" – מוסף לנשים, "ילדים" – עיתון לילדים בגילאי 6-14, "קולמוס", מוסף חודשי בענייני יהדות ו"טעימות" – מוסף בנושאי אוכל. משנת 1994 מצורף לחוברת גיליון חדשות נפרד – "חדשות משפחה". במחקרנו נבחו רק המוסף "בתוך המשפחה", "מגזין להורים של עיתון משפחה", בעריכת הניה שחר. קיים גם אתר באינטרנט: www.mishpacha.com/heb/sub/.

משפחה טובה היה ירחון שפנה למשפחה הדתית והחרדית. הוא נוסד בשנת 1999, ואין בנמצא נתוני תפוצה רשמיים. העורכת הייתה אסתי רייזר רייכמן, תחת פיקוחה של ועדת רבנים ומורי הראה (ששימשו למעשה כוועדת עריכה). העיתון הגדיר עצמו: "בלי פוליטיקה, בלי לשון הרע אבל עם כל מה שאמא שמגדלת ילדים לתפארת צריכה לדעת בכל תחומי החיים: חינוך, בריאות, פסיכולוגיה, תקשורת משפחתית, הבית היהודי, צרכנות, טיפוח עיצוב ופנאי". חלק מהתכנים המודפסים של העיתון מופיעים באתר האינטרנט (ifeel). העיתון יצא לאור בידי SBC, מו"ל של קבוצת



מגזינים (חילונים). בשל קשיים כלכליים נסגר העיתון בחודש אפריל 2009.

שיטת המחקר

ניתוח טקסטואלי באמצעות שמונה קטגוריות תמטיות: יחסים בין בני הזוג; ניהול משק הבית; גידול ילדים וחינוך; יופי וטיפוח הגוף; רשת חברתית של נשים; עבודה; התנדבות ותרומה לקהילה ומימוש עצמי. קורפוס המחקר כולל מדור מכתבים למערכת, טורים אישיים וכתבות. המדגם כולל שני גיליונות של כל כתב עת שנדפסים מדי שנה במשך ארבע שנים מינואר 2005 ועד דצמבר 2008. סך הכול נותחו 16 גיליונות!

שאלות המחקר

האם אפשר לאתר ניצני שיח פמיניסטי בעיתונות המסחרית החרדית למשפחה תוך גיוס המאפיינים של סוגת עיתוני הנשים? האם הם משעתקים את מודל הנשיות המסורתית או מבנים מודל של נשיות מורכבת יותר?

השערות

העיתונים המסחריים מבטאים תהליכי שינוי המתרחשים בחברה החרדית בשני העשורים האחרונים בכל הקשור לשינוי בשיח הנשי באמצעי התקשורת. העיתונים המסחריים מציעים בימה לקולות מסורתיים לצד קולות חדשים שאת חלקם אפשר לכנות "פמיניסטיים", באמצעות ייצוגים שונים של נשיות.

"ברוך שעשני כדברו": מעמד האישה בחברה החרדית

דיון מקיף וממצה בסוגיית מעמד האישה בחברה החרדית חורג ממטרתו של מאמר זה. עם זאת אנו מבקשות להצביע על קווי המתאר העיקריים של כמה תהליכי שינוי המזינים זה את זה ומשפיעים על ייצוג השיח הנשי בעיתונות החרדית.²

העמדה האידיאולוגית

עולם המחשבה היהודי, כמו גם אורח החיים והפולחן הדתי, מבוססים על הבחנה מגדרית ברורה בין המינים המשמרת מבנה חברתי הייררכי (אגסיבוב, 1982; פרידמן, 1991; עצמון, 1995; 2001). המבנה המגדרי (gendered structure) מקבל תוקף בטקסטים המקראיים הקדומים ובטקסטים הקנוניים שהתגבשו בתקופה הבתראמקראית ובמהלך הדורות. הטקסט המקראי, כטקסט מכונן של התרבות היהודית (והמערבית), מציב את הגבר שנברא בצלמו של האל בעמדת עליונות על האישה ("לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת", בראשית ב, 23). ביטוי לעמדת עליונות זו הוא עמדת השליטה של הגבר, כדוגמת ההנהגה הפוליטית, הצבאית והדתית, תוך שמוקנות לו זכויות משפטיות יהודיות המחזקות ומשמרות מעמד זה. האישה, למעט במקרים ספורים, מודרת ממרכזי ההנהגה והכוח הציבוריים פנימה אל המרחב הביתי המצומצם. נשים מוצגות לרוב בתכונותיהן הנשיות הסטראוטיפיות: הן מניפולטיביות וערמומיות, מחטיאות, בהקשר המיני הן מפתות וכן ממלאות את תפקיד האם ואשת איש. גם היצירה התרבותית הבתראמקראית שהתמסדה כקניין הרוחני-דתית של העם היהודי (תלמוד, ספרות המדרש והאגדה, הספרות ההלכתית)

נוצרה בידי גברים ולמענם. הנשים הורחקו מעיסוק בה עד כדי ההעדרה כי "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים" (סוטה פג, ד). סייגים שונים שקבעו גברים במהלך הדורות נועדו להדיר את הנשים ממרכז הפולחן הדתי ומעיסוק בטקסטים הדתיים בנימוקים שונים, בין השאר באמצעות קביעות שמטרתן הפחתת כישוריהן המנטליים של נשים, כגון "נשים דעתן קלה" (שבת לג, ע"ב) או "אין חכמה לאשה אלא בפלך" (יומא סו, ע"ב).

במקביל להדרה זו מן המרחב הציבורי התפתח אידאל נשי של דמות אישה שיעודה העיקרי הוא היותה משמשת "עזר כנגדו". היעדר שוויון בחובת קיום המצוות תרם אף הוא להבחנה המגדרית. למרות זאת היחס לנשים, כפי שתואר עד כה, אינו גורף בכל המקורות. לצד אמירות המפחיתות מערכן של נשים נמצא גם אמירות המעניקות להן יחס של כבוד והערכה (וינרוט, 2001).³ רחל אליאור (2001) גורסת כי היחס לאישה בתרבות היהודית המסורתית יונק משלושה מקורות מרכזיים השזורים זה בזה: המסורת הכתובה המקודשת, הסדר הפטריאכלי המסורתי ומוסכמות תרבותיות מסורתיות.

בדומה לחברות פטריאכליות מסורתיות אחרות, בחברה היהודית קיימים שני מרחבים מוגדרים, המתאפיינים בחלוקה מגדרית. המרחב החיצוני-הציבורי הוא המרחב הגברי. הוויית החיים שלו כוללת את בית המדרש, הלימוד, הסמכות הדתית, מוסדות ציבור והתחום

של האישה נחות ממעמד הגבר (המילה "בעל" מבטאת גם קניין). השליטה והפיקוח על גוף האישה מתבטאים במערכת מושגים של טומאה וטוהרה, שבאמצעותם היא נדרשת לכללי התנהגות מגבילים. עיקר תפקידה הוא במימוש פוטנציאל האמהות במילוי המצווה "פרו ורבו". ההתייחסות אל האישה בהיבט המיני היצרי, כמחוללת החטא הקדמון וכבעלת פוטנציאל להביא את הגבר לדבר עברה, מחייבת אף היא להטיל עליה סייגים ואיסורים שתפקידם להגן על הגבר. ביטוי לכך נמצא למשל בקביעה "קול באשה ערווה" (קדושין ע, ע"א), שקבלתה ללא עוררין בחברה החרדית מדירה את הנשים מהמרחב הציבורי הגברי (למשל, איסור השמעת שירת נשים ב"ערוצי הקודש", ערוצי הרדיו החרדי) כדי שלא להביאם לדבר עברה. משטור גופה של האישה המתבטא בחובה המוטלת עליה לכסות ולהצניע את גופה, נקבע אף הוא מאותם טעמים. גם אם חובה זו אומצה כיום על ידי נשים רבות כמדד נורמטיבי ליופי ולהקפדה דתית המגולם במשפט "יופיך נמדד בצניעותך", אין בכך כדי לעמעם את טעמה המקורי.

השפעות כלכליות: האישה כמפרנסת

מנחם פרידמן (1998) מתאר את השינויים שחלו במעמד האישה בחברה היהודית המסורתית בהשפעת תהליכי השינוי בחברה המערבית. הקמתה של רשת בתי הספר לבנות בית יעקב ומיסודה במסגרת אגודת ישראל תרמה ללגיטימציה של תהליכי השינוי.⁵ התרחבותה של "חברת הלומדים" החרדית במדינת ישראל לממדים חסרי תקדים היא פועל יוצא של אימוץ האידיאל החרדי בדמות תלמיד חכם המסתופף באוהלה של תורה (פרידמן, 1981, 1991, 2006; Heilman & Friedman, 1991). נוצרה מציאות חדשה שבה הנשים הפכו למפרנסות העיקריות של המשפחה. פרידמן גורס כי היה זה תהליך הפוך לזה שהתרחש במאה התשע-עשרה. ככל שרבו הצעירות המשכילות, כך גברה ההתנתקות מן המודרנה. הנשים קיבלו על עצמן מרצון לאפשר לגבר להתמסר ללימוד תורה, בעוד הן תגמלו מעצם השותפות לגבר המזכה אותן בלימודו בעולם הבא (פרידמן, 1995; שלהב, 2005).

המשפחה היא ערך מרכזי בחברה החרדית המשמר את תפיסת האישה בתפקידיה המסורתיים כאחראית לגידול הילדים ולמשק הבית (El-Or, 1995, 1997). שיעור הילודה הגבוה מחזק תפיסה זו ובד בבד מטיל על אישה את האחריות לפרנסת המשפחה.⁶ התוצאה של עמדה זו, שהיא מסימני היכר העיקרים של החברה החרדית, הוא שינוי במעמדן של הנשים שהן בעלות מקצוע ומפרנסות עיקריות.⁷ מרבית הגברים נחשפים לתכנים תורניים בלבד, אך השכלתן הכללית והמקצועית של הנשים רחבה יותר מזו של מרבית הגברים.⁸ התחרות נוכח היצע המוגבל של משרות הוראה חיבה מציאת אפיקי תעסוקה חדשים, שהגדילו לא אחת את המפגש של הנשים עם החברה החילונית. בין המקצועות החדשים שהותרו לנשים היו עיתונאות, פרסום, הנהלת חשבונות, מחשבים⁹ ואף הנדסה,¹⁰ שנחשבים ניטרלים מבחינה ערכית (שלא כמו מדע, המאתגר את החשיבה הדתית).¹¹ פרידמן (1988) תיאר במאמרו את הגל הראשון של השינויים. ראשיתו הייתה באירופה, בתהליך ההיפתחות של נשים להשכלה וליציאתן לעבודה בהשפעת המודרנה, והמשכו בארץ ישראל בשנות החמישים, בתהליך של סגירות והתנתקות מהמודרנה. להערכתנו, החברה החרדית מצויה כיום בגל שני של שינוי, שהחל בראשית



הפוליטי. נשים אינן שותפות לתחומים אלה ובכך הן מודרות ממוקדי הכוח הציבוריים. "כבודה של האשה מותנה בתפיסה המסורתית בנפקדותה מן התחום הציבורי או בהעדרותה מרשות הרבים" (שם, 6). המרחב הפרטי-הפנימי, הביתי, הוא המרחב הנשי כפי שמתבטא במשפט המצוטט תדיר כמודל להתנהגות: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים מה, 14). זהו מרחב מוגבל ומוגדר הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינת הפעילויות המתנהלות בו והוא נתון לפיקוח מתמיד. מרחבים אלה מגדירים את חלוקת תחומי העיסוק וההתפתחות האישית, תחומי העניין והאחריות בין גברים ונשים. חלוקה זו נתמכת עד היום בתהליכי סוציאליזציה נפרדים בין המינים שמתחילים בגיל צעיר מאוד ונמשכים כל החיים. תהליכים אלה מתרחשים במקביל במוסדות הפורמליים והבלתי פורמליים של החברה החרדית.⁴ ההפרדה והמעמד השונה של גברים ונשים הם אבן יסוד בתפיסת העולם הדתית ובקיום אורח החיים הדתי, המעצבים את תרבותה של החברה החרדית.

לשליטה על האישה יש ביטויים שונים, חלקם גלויים וחלקם מוטמעים בשיח התרבותי ובאידיאולוגיה הדתית. עד לשנים האחרונות נשים דתיות נטו לאמץ את ההגמוניה הגברית ללא עוררין כחלק ממערך החיים הנורמטיבי, ה"טבעי". הן אימצו מרצון את הגדרות המציאות כפי שקבעו ועיצבו הגברים. היעדר השוויון בא לידי ביטוי בכל מערכות החיים, ואף במערכת הזוגית. מעמדה המשפטי



שנות התשעים. הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית; קיומו של דור חרדים ילידי ישראל שלא חווה את הוויית החיים בגלות; ההתרחבות הגאוגרפית לשכונות וערים חדשות (פרידמן ושלמה, 1985; שלהב, 1991); המפגש המתמשך עם החברה הישראלית החילונית והשימוש באמצעי התקשורת נמנים עם הגורמים המשפיעים על השינוי במעמד האישה החרדית. עם זאת נסייג ונאמר כי התהליך אינו מקיף את כל החברה החרדית. נראה כי גם הפעם, העובדה שהנשים מודרות ממסגרות הלימוד התורניות, בעוד רמת הפיקוח על הגברים הנמצאים בהן גבוהה, אפשרה להן מרחב פעולה מסוים והן מובילות תהליך של שינוי (קפלן, 2007).

ההשפעה של חיים במדינה מודרנית ניכרת בחברה החרדית בהיבטים שונים, גם אם הרטוריקה הרשמית עדיין דוחה את המודרנה. היציאה לעבודה חשפה את הנשים בחברה החרדית למצוקות דומות לאלה של נשים עובדות בחברה החילונית – האיזון הבלתי אפשרי כמעט בין המחויבות למשפחה לבין דרישות העבודה. מצבים דומים מולידים קונפליקטים דומים, וכך נשים חרדיות וחילוניות מוצאות עצמן מתמודדות עם בעיות דומות. אולם בעוד השיח הרשמי בחברה החילונית מציג חזות של שאיפה לשוויון זכויות בין המינים, השיח הרשמי הדומיננטי בחברה החרדית הוא של היעדר שוויון מבחירה.

התנועה הפמיניסטית-אורתודוקסית

ישעיהו ליבוביץ' טען בהרצאה שנשא בשנת 1990, בהתייחסו למעמד האישה ביהדות: "אין לשאת מצב זה בעולמנו היהודי היום. הציבור היהודי הדתי משתייך לחברה שתרכוה היא תרבות גברים ונשים יחד, וזוהי צורת קיומנו היהודית. לפיכך, הרחקת האשה מתלמוד תורה היום היא דבר המוציא את היהדות מכלל המציאות הרוחנית המשותפת ליהודים וליהודיות" (ליבוביץ', 1999, עמ' 163).

השפעת התנועה הפמיניסטית על נשים בחברה היהודית אורתודוקסית ניכרה בשלב מאוחר. הכנס הראשון של "נשים ואורתודוקסיה" התקיים בניו יורק בשנת 1996 (רוס, 2007).¹² לטענתה של רוס, המפגש הרעיוני בין התפיסה הדתית ובין רעיונות פמיניסטיים כמוהו כמפגש בין קווים מקבילים שלעולם לא ייפגשו, שכן תפיסת מעמדה של האישה ביהדות עומדת בסתירה מהותית לחשיבה הפמיניסטית. המאבק הפמיניסטי, על גווני השונים, מציב בפני האישה הדתית יעדי מאבק המתנגשים עם אורח החיים הדתי ועם הפסיקה ההלכתית. הביקורת הפמיניסטית מאיימת על ההגמוניה הגברית שמקור סמכותה אלוהי, ומאתגרת את הפרקטיקה הדתית הנהוגה מזה דורות.¹³

נשים אורתודוקסיות מצויות בקונפליקט בשל המתח ההולך ומתעצם בין שתי תפיסות חיים מנוגדות: שמירה על אורח חיים דתי למהדרין וקבלה של תפיסה דתית המקפחת את האישה כמעט בכל היבטי החיים, לצד חשיפה לתרבות מודרנית שבה שוויון המינים הוא אחד מערכיה. בדומה לתנועה הפמיניסטית הכללית, אין תמימות דעים בקרב הנשים החרדיות על דרכי המאבק והדגשיו (שילה, 2001). המאבק מתמקד היום בארבעה מוקדים עיקריים: (א) יש המבקשות לחולל שינוי בהיבט האורייני של נשים. בהיבט זה נמצא גישה המבקשת לצרף את הנשים לעולם הלימוד הגברי, לצד מגמה המבדלת את המימוש הדתי לנשים – לימוד גמרא (אלאור, 1992, 1998; קהת, 2001). (ב) מאבק בהיבט הדתי-פולחני כקריאה בתורה וקיום המצוות

בדומה לגברים.¹⁴ (ג) שותפות של הנשים בחיים הציבוריים בתפקידי הנהגה כטוענות רבניות בבתי הדין הרבניים, כחברות במועצות רבניות ואף בהסמכת נשים לרבנות, המאפשרת להן ברמה העקרונית לפסוק הלכה. (ד) מאבק נגד הפליית נשים בהיבט המשפטי, כדוגמת המאבק של מסורבות גט (גוליניקין, 2001).¹⁵

מסתמנות שתי מגמות עיקריות: האחת מבקשת לחולל את השינוי בתוך החברה הגברית, והשנייה מבקשת ליצור אלטרנטיבה לצד החברה הגברית. המתח המתמיד בין מעמדה של האישה הדתית כיום ובין מקומה בדת משמש מצע פורה לאימוצם של רעיונות פמיניסטיים בגוונים שונים ובעוצמות שונות בחברה הדתית והחרדית. אין מדובר בפמיניזם רדיקלי בנוסח המערבי החילוני, אם כי ההשפעות יכולות להיות רדיקליות בטווח הרחוק.¹⁶

הקמתה של תנועת "קולך" (בידי ד"ר חנה קהת) כתנועה אורתודוקסית פמיניסטית נשים המגדירות עצמן כמחויבות להלכה, למסורת ישראל ולשויון מגדרי, היא אחד הביטויים לתהליכי השינוי. בדברי ההצגה של התנועה באתר האינטרנט (!) נמצא בין השאר את הדברים הבאים המתייחסים גם לתנועה הפמיניסטית: "אחד המאפיינים המרכזיים של המאה שלנו היא המהפכה במעמדה של האשה בתחום הציבורי והפרטי כאחד. בהתרחשות משמעותית זו לא

שהייתה שולית וייחודית לחסידות חב"ד עד ראשית שנות התשעים (Tsarfaty, 2005). לאחר שאומצה בידי תנועת ש"ס וקבוצות נוספות בציבור החרדי היא הפכה למרכזית יותר. גישה זו גורסת כי אמצעי התקשורת הם ניטרלים, ואינה שוללת אותם כל עוד מועברים בהם תכנים דתיים וערכיים ראויים.

השיח התקשורתי בעיתון התאפיין עד שנות התשעים בעיקר כשיח גברי הן ברמת התכנים והן בלשון. העיסוק של העיתונים הדתיים בנושאים פוליטיים ותורניים, המאפיינים את המרחב הציבורי, שימר את הדרתן של הנשים מהשיח התקשורתי. עד ראשית שנות התשעים העיתונים היו בעיקר אידאולוגיים מפלגתיים או משויכים לפלגים הרואים את ייעודם כמחנכים, כמנחילי ערכים וכמבני מציאות בהתאם לתפיסת עולמם. אמנון לוי היטיב להגדיר זאת כשקבע "שיותר מכל מאופיינת העיתונות החרדית בכך שהיא מדווחת על החיים כפי שהם צריכים להיות ולא על החיים כפי שהם" (לוי, 1990, עמ' 240).

מפת התקשורת החרדית החדשה החלה להתעצב בשלהי שנות השמונים ובמחצית הראשונה של שנות התשעים, בהשפעת שינויים שחלו במבנה המוסדי של התקשורת הכללית בישראל וכניסתה של טכנולוגיה תקשורתית חדשה. עד מהרה אומצו השינויים גם על ידי החברה החרדית. מתברר כי למרות הרצון המוצהר להתבצר ולהסתגר, החומה שהחברה החרדית הקימה כנגד החברה החילונית אינה בצורה. מעת לעת נזעקת ההנהגה הדתית הרוחנית כשהיא מוצאת עצמה מתמודדת עם אתגרים שהטכנולוגיה התקשורתית מציבה בפניה. שלב חשוב בתהליך השינוי חל עם הוצאתם לאור של עיתונים מסחריים חרדיים כמו **משפחה**, **משפחה טובה** ו**שעה טובה**. במקביל התפתחה העיתונות הפנים קבוצתית לממדים חסרי תקדים, אם בפורמט של עלוני בתי הכנסת ואם בפורמטים מהודרים יותר (רפל, 1991; Cohen, 2000). הקמתן של תחנות רדיו חרדיות פירטיות המכונות "ערוצי הקודש" (לימור, 1998), הגדילה את החשיפה לעולמות תוכן חדשים לגברים ולנשים כאחד. לקראת סוף שנות התשעים התפשט השימוש במחשב ובאינטרנט בממדים ניכרים. דומה שאימוצה של טכנולוגיה תקשורתית חדשה בידי רבים בחברה החרדית – במיוחד האינטרנט והטלפון הסלולרי – מאתגרת תפיסות מקובלות, מערערת את יכולת הפיקוח של ההנהגה הרבנית וחושפת חלקים הולכים וגדלים בציבור זה באופן ישיר לנעשה בחברה החילונית. נוסף על כך, לצד הדפוסים המסורתיים מתפתחים דפוסים חדשים מתוכי אמצעי תקשורת (הורוביץ, 2000; צרפתי ובלייס, 2002; Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005).

עיתונות הנשים

עיתונות הנשים התגבשה בסוף המאה השמונה-עשרה ותחילת התשע-עשרה באירופה ובמיוחד באנגליה, בהתאמה להבחנה בחלוקת התפקידים הגבר המפרנס והאישה עקרת הבית.¹⁸ נשים נתפסו כקבוצה עם אינטרסים מוגדרים (Ballaster et al., 1991). ההנחה המקובלת הייתה שהן קוראות באופן שונה מגברים; יתרה מזאת, הן זקוקות להדרכה ולהגנה מפני ידע אסור. עיתוני הנשים פיתחו את סגנון ההדרכה והעצות בצד סיפורי "סינדרלה" ו"גברתי הנאווה". מראשיתם נבנו עיתונים אלה סביב המתח שבין ייצוג הנשים, כאשר העיתון הוא מעין ביטוי של קולן, לבין עמדות ההדרכה. העיתון מכון ומדריך כיצד להיות "אישה" ו"נשית" וההדרכה המוסרית היא חלק



נפקד מקומה של האשה הדתית, המחויבת להלכה, ושואפת יחד עם זאת להתפתחות גם בחייה הדתיים.¹⁷ הדים מהתביעה הפמיניסטית, הקוראת לשוויון בין המינים, לשותפות בנטל המחויבויות המוגדרות כמחויבויות "נשיות", מחלחלים לחברה החרדית בהשפעתן של נשים חרדיות-דתיות כקבוצה מתווכת (שלג, 2000) ומקבלים ביטוי בשיח התקשורתי.

מפת התקשורת החרדית החדשה

בחינת יחסה של החברה החרדית בישראל לסוגיית השימוש באמצעי התקשורת מלמדת כי אין גישה אחת (לוי, 1990; אילן, 2000; קפלן, 2001; צרפתי ובלייס, 2002). עם זאת, אפשר להבחין בשתי גישות כלליות עקרוניות בשיח הרשמי: האחת היא הגישה המסורתית השוללת כל שימוש באמצעי תקשורת המונים, למעט העיתון, כחלק משלילתה את הוויית החיים המודרניים, ומשום שאמצעי התקשורת מזהים עם תכנים כופרניים. השימוש בעיתון כאמצעי תקשורת נתפס כלגיטימי בחברה החרדית, משום שזוהה מראשית דרכו כמשמר את היחס המיוחד בתרבות היהודית אל המילה הכתובה (קוז, 1999). בהמשך מילא העיתון תפקיד כפול, הן כאמצעי יעיל לשימור הסולידריות הדתית הפנים קהילתית, והן כאמצעי למאבק נגד תהליכי מודרניזציה ושינוי. הגישה השנייה היא גישה אינסטרומנטלית

בגישה המחקרית המדגישה את ריבוי הקולות והפונקציות שממלא עיתון הנשים לקוראות, תומכת גם חוקרת התקשורת הפמיניסטית ליסבט ון זונן. לטענתה קריאה בעיתוני נשים מספקת לקוראות תחושה של חברות, כמו גם מספקת בידור, מידע ועצות (Van-Zoonen, 1994).

מסקירה היסטורית של עיתוני הנשים עולות שתי נקודות עיקריות: האחת, שלפי הקריאה ההגמונית הדומיננטית העיתונים מיקמו את האישה ואת הנשיות בספרה פרטי-ביתית ובגוף. השנייה, שהגדרת אישה ונשיות היא תהליך מתמשך של הבניה תרבותית משתנה (הרצוג, 2000).

עיתונות הנשים בישראל

בישראל צמחו שני סוגים של עיתוני נשים: המסחריים, כדוגמת **לאשה**, ומנגד ביטאונים של ארגוני הנשים, כדוגמת **ירחון נעמת**. במשך השנים ביטאונים הארגונים ועיתוני הנשים התקרבו זה לזה. הביטאונים החלו לחקות את העיתונים המסחריים במטרה לכבוש את לב הקוראות, בעוד העיתונות המסחרית הרצינה כדי לכבוש גם את הקוראת המשכילה (כהן, 1971).

הסכמה שוררת בקרב כל העורכים שעיתון הנשים הוא פרויקט כלכלי בעיקרו (פישביין, אצל הרצוג, 2000). העיתון צריך להיות מעניין ולא מתקן עולם, להביא סיפור שיעשה טוב לאנשים ולא ירגיז אף אחד מאחר שכותבים בשביל רוב שאינו רוצה מהפכות. "אסור לו להקדים את המציאות, עליו רק ללוות אותה" (הרצוג, 2000, עמ' 49).

עיתונות נשים מסחרית¹⁹

עיתון הנשים המסחרי הראשון בישראל, **עולם האשה**, החל לצאת לאור ב־1940 וחדל להופיע ב־1948. עיתון הנשים **לאשה** החל לצאת לאור בינואר 1947 כמוסף שבועי צנוע של **ידיעות אחרונות** ובולי אותה שנה הפך המוסף לשבועון עצמאי שהוגדר כ"שבועון העממי לבית ולמשפחה" ושמו **לאשה**. דבר המערכת בגיליונו הראשון מבטא את שאיפתו למלא את החסך בעיתונות בסיקור "שטחים הממלאים את עולמה המיוחד שלה [האשה]: ניהול ביתה, חינוך ילדיה, תפירת שמלותיה וכו'" (כהן-אביגדור, 1999). עד סוף שנות החמישים היו לעיתון אלפי קוראות. **לאשה** הדגיש נושאי פנאי ובידור, ונמנע מבעיות חברתיות שברומו של עולם. באפריל 1958 פרסם **מעריב** את עיתון הנשים **עולם האשה**, וזה הופץ עד דצמבר 1961. לאחר הפסקה, באפריל 1967, ייסד **מעריב** את הירחון **את** שעודנו יוצא לאור (אלמוג, 2007).

הן **לאשה** והן **את** הם חלק מאחד מתאגידי התקשורת המרכזיים בישראל. **לאשה** הוא חלק מתאגיד תקשורת שספינת הדגל שלו היא היומון **ידיעות אחרונות** ונמצא בבעלות משפחת מווס, ו**את** הוא חלק מתאגיד תקשורת שכולל את היומון **מעריב** ונמצא בבעלותה של משפחת נמרודי. שנים רבות ערכו גברים את שני העיתונים, כמו את מרבית עיתוני הנשים בעולם.

לטענתו של עוז אלמוג, עד שנות השמונים עיתוני הנשים היו זירה לשעתוק תפקידי מין מסורתיים של הנשים. הבית הוצג בהם כממלכתה של האשה שתפקידיה המרכזיים הם להיות אם ורעיה. העיתונים לא עודדו יציאת נשים לעבודה במרחב הציבורי. חנה הרצוג

בלתי נפרד מהכתיבה (הרצוג, 2000).

במאה התשע-עשרה גולמה הנשיות בפרטיות הביתית וב"עסקי הלב". בשיח על האישה כדמות רומנטית שולב בהדרגה הדיון על הגוף שיפיו הודגש במחוך. ככלל, עיתונות הנשים הציגה נשיות כמודל אוניברסלי, אך הגדרת הנשיות השתנתה עם השנים, כפי שהעשייה הביתית השתנתה. אפשר להצביע על ההתפתחות בעיתוני הנשים במשך השנים. בשנות השלושים והארבעים הדגש היה על משפחה ואמהות, ובשנות החמישים והשישים הבית הצטייר כמקום עבודה, אך גם כמקום להנאה. לנשיות נוספו ממדים והאישה הוצגה כעקרת בית, כאם, כרעיה, כצרכנית, כיפה וכאטרקטיבית (ובהמשך כמי שנהנית ממין). משנות השמונים התפקיד הנשי הוגדר יותר ויותר באמצעות עריכת קניות, כלומר האישה כצרכנית. בעיתוני הנשים אפשר למצוא מספר זהה של עמודים מוקדש לחומר מערכתי ולפרסומת. הנשיות מוצגת כגוף שהובנה על ידי סחורות, ביגוד ואביזרים ובאמצעות תמונות ביתיות הכוללת סחורות רבות. נוצר טשטוש בין סגנון הכתיבה הפרסומית למערכתית, כאשר כל העיתון זוכה לצורת כרומו זוהרת. התוכן מתרכז בסיפורים אישיים שמתמקדים בהצלחה ובכישלון וכולל שורה ארוכה של עצות כיצד לתמרן בין הפרטי לציבורי (Beetham, 1996). ככל שמשמעות ה"נשיות" הייתה ליותר מורכבת ולכודה בסתירות, התרחבה התלות בעיתונות הנשים כמקור מידע ותמיכה. העיתונות שהחלה כעיתונות מיעוטה, הציגה לקראת סוף המאה התשע-עשרה דימוי של העיתון כסוג של ידד ושימשה מרחב של שיח אינטימי בין נשים.

במאה העשרים, ובמיוחד משנות השישים, עם הגל השני של הפמיניזם, נשמעה ביקורת חריפה על עיתוני הנשים כמייצגים תפיסה סטראוטיפית נחותה, והקריאה בעיתונים הוצגה כמשעתקת את דיכוי הנשים (Tuchman, 1978; Freidan, 1974). תכופות נשמעה הטענה כי עיתוני הנשים קובעים את סדר היום ומקבעים את עולמות התוכן הנשיים המסורתיים (Ferguson, 1983).

בעקבות מחקרי התרבות הפופולרית משנות השמונים, שהדגישו את האקטיביות של קהל הקוראות, החל גם המחקר הפמיניסטי לגלות יחס חיובי יותר לסוגת עיתוני הנשים. התנועה הפמיניסטית פיתחה יחסי אהבה-שנאה עם עיתונות הנשים ועם הבטחותיה החוזרות ונשנות לטרנספורמציה אישית ולתיקון האישה. חוקרים שאימצו את מושג ההגמוניה של גרמשי (Gramsci, 1971) טענו כי העיתונים אינם רק אתר למניפולציה אידאולוגית דכאנית כלפי נשים, כי אם גם זירה למאבק ולמשא ומתן פוליטיים בין אינטרסים של שליטה ושל כפיפות, באמצעות ריבוי ייצוגים סותרים. ג'ניס וינשיפ (Winship, 1987) אימצה את גישתו של גרמשי במחקר המפתח שלה, *Inside Women's Magazines* (בתוך עיתוני הנשים), ובחנה את הדינמיות בתוכנם של עיתוני נשים בבריטניה בשנים 1950-1980 על רקע שינויים במעמדן של נשים בחברה הבריטית. לטענתה עיתוני הנשים מציעים מיומנויות של הישרדות כדי לשתף פעולה עם הדילמות של נשיות הרלוונטיות לתקופה מסוימת. בסוף שנות השישים, טוענת וינשיפ, הביאה עלייתה של תנועת הנשים להתגברות הסיקור של נושאים פוליטיים בעיתונים אלה, ובכלל זה תחומים שקודם לכן נתפסו כנושאים "פמיניסטיים" לא מקובלים (מחקר על עיתוני הנשים האמריקניים בשנים 1940-1960 מצביע על ריבוי המסרים אפילו בנושא אחד בגיליון אחד, ראו Walker, 2000).

עיתונות נשים דתית

העיתונות החרדית הכללית מתאפיינת בפנייה לקהל יעד גברי בעיקרו ומשום כך משמרת את השיח התקשורתי הגברי כשיח מרכזי. מגמה מעניינת היא התפתחות המוספים לנשים וילידים. בשל שמירה על גדרי הצניעות אין דיווח על נשים ואין תמונות של נשים, והפנייה אליהן נעשתה במדורים מוגדרים. כך, למשל, בשל יחסה הייחודי של חב"ד לשימוש באמצעי תקשורת המונים (Tsarfaty, 2005) נמצא שכבר בשנות השמונים השבועון **כפר חב"ד** החל להוציא עיתון נשים (שהוגדר כמוסף) בשם **באוהלי חנה**. במדור "דבר העורכת", שנכתב בידי רבקה גופין, אפשר למצוא עמדה פוליטית מוסרית, שאלות בענייני הלכה שהמשיב להן הוא רב, דיון בחגים, הקשר אל הרבי מלובביץ' והתייחסות לנושא המשיחיות והגאולה.

לוי (1990) טוען כי מדורי הנשים מסבירים לאישה ולבת מה לעשות וכיצד להתנהג. אלה מדורים בעלי הכוונה חברתית ברורה, שנועדו לחנך את האישה לתפקידיה המסורתיים, ולרוב מובאים הדברים בצורת מכתב או סיפור. רבקה נריה בן-שחר (2002) מצאה כי בדרך כלל מועט הדיווח על נשים בעיתונות החרדית הכללית, ומתרכז במדורי הנשים, בסגנון כתיבה של סיפורים עם מוסר השכל ברור הכולל בעיקר חינוך לתפקידים המסורתיים. לטענתה, קיום המוספים הנפרדים מאפשר סגנון כתיבה נשי והחשוב הוא כי הנשים יכולות, לכאורה, לעשות בעיתונות כבתוך שלהן מאחר שהן לא מאיימות על הגברים בשותפות באותו עיתון.

העיתונים היומיים המפלגתיים אף הם מוציאים לאור מוספי נשים (כמוספים לבית). יתד נאמן מוציא את "בית נאמן" משנת 1985, ואילו המודיע החל להוציא משנת 2000 את "הבית שלנו" כמוסף נפרד. המדורים, שעניינם האישה והבית, ממלאים תפקיד בהעברת מסר חינוכי ברור: לחנך את האישה לתפקידיה המסורתיים ולחזק את הגדרת המיקום שלה במרחב הביתי.

בדומה לתהליך הפמיניזציה שהתרחש בעיתונות החילונית (לימור וכספי, 1994; לביא, 2000), התחוללה פמיניזציה מסוימת גם בעיתונות החרדית. כניסתן של נשים לתחום העיתונות הייתה בראשיתה ביטוי גם לכוח כלכלי. נשים השתלבו במערכות העיתונות ככותבות לנשים וילידים, כעורכות ומאיירות. הנשים הכותבות בעיתונות אלה חותמות בדרך כלל בשם עט, בשם בדוי או בשמן הפרטי, בעוד הגברים ממשיכים להוות את הסמכות המקצועית העליונה בעיתון.

העיתונים המסחריים, בשונה מהעיתונים המפלגתיים, מונעים משיקולים כלכליים ולפיכך לא יכלו לוותר על שני סוגי ציבור בעלי פוטנציאל צריכה משמעותי – נשים וילדים. הוויכוח שהתקיים בתחילת שנות התשעים על קיומן של "ועדות פיקוח רוחניות" (ועדות צנזורה) משקף את הרצון של בעלי העיתונים המסחריים לפתיחות מסוימת בתכנים. בשנות התשעים נעשו כמה ניסיונות להוציא לאור עיתונים מסחריים לנשים חרדיות, שהבולטים שבהם, הילה (1996–1999) וליילך (1995–2004), יצאו בפורמט דומה לעיתוני הנשים החילוניים, אך לא שרדו.

השיקול הכלכלי בולט בניתוח עיתוני הנשים הדתיים-חרדיים. המודעות – ביחס של ארבעים אחוז לעומת שישים אחוז חומר מערכתי – מאפשרות להוציא כשמונים עמודי כרומו חודשיים במחיר נמוך יחסית לעיתוני נשים אחרים, "כי לרוכש המודעות אין בעיה



(2000), לעומת זאת, סבורה שאין לחקור את עיתוני הנשים בגישה כה פשטנית, וכי כבר בתקופה מוקדמת הופיעו בעיתוני הנשים רמזים להבניית דגמים פחות מסורתיים ולא מונוליטיים של נשיות. ברוח זו בחנה ליידין את **לאשה** בפרספקטיבה היסטורית, כזירה להיווצרות של שיח נשי (ליידן, 2000).

לאחרונה ערכה לחובר מחקר המבקש לאתר את מרחב הנשיות שהוצע לנשים בעיתוני הנשים המסחריים והפופולריים בישראל, את **ולאשה**, בתקופת מלחמת ששת הימים ובסוף שנות השישים. לפי מסקנותיה שני העיתונים מציעים גרסאות מגוונות של נשיות. בימים של שגרה עיתוני הנשים הם אתר פורה לשיח ער בערכי המרחב הפרטי המודרים מהשיח הציבורי, ונותנים ביטוי בולט לדגם הנשיות המסורתית. בימי מלחמה חל שינוי זמני והרטוריקה הלאומית-גברית כובשת לה מקום של כבוד, אך אינה מדירה לחלוטין את השיח הפרטי. ממצאים אלה מאששים את הטענה המחקרית התאורטית בנוגע לעיתוני הנשים, כי הם אתר להגדרות נשיות חלקיות ואף סותרות (Winship, 1987; Gill, 2007). "המזיגה בין הפרטי לציבורי, בין האינטימי לקולקטיבי, בין התלתי לעצמאי, בין הקונפורמי לביקורתי ב**לאשה** ובאת בימי המלחמה מעידה על גמישותם של עיתוני הנשים ועל יכולתם להתאים את עצמם לדילמות של נשים בתקופות שונות" (לחובר, 2010, עמ' 28).

צדיק. הרצון של הפעוט להקל על אמו מתורגם באופן טבעי להוויית חייו, לתפילה, אולם אין זו תפילה ספונטנית, כמצופה מילד קטן, אלא תפילה מפרקי תהלים המעוררת תמיהה – כמה פרקי תהלים יודע בעל פה פעוט בן ארבע? האדרת הילד מגיעה לשיאה כאשר צדיקותו הטבעית מושווית לעובדי ה' מסיפורי הצדיקים. כך משמר הסיפור את המודל המגדרי השמרני להתנהגות של בן בבואו למלא את מצוות כיבוד הורים, וחיים הצעיר אינו חורג בדבר ממהלך ההתנהגות המצופה ממנו.

גיבורת הסיפור השני היא בת. "מבצע כיבוד הורים יצר בביתנו בעיה: מה עושה ילדה שאין לה כמעט תפקידים בבית, כי אמא שלה פשוט אינה זקוקה לעזרתה? שברנו את ראשו: אחים ואחיות קטנים אין לה לשמור עליהם. לסדר צעצועים אין כי חוץ מזמני אירוח האחיינים הבית מסודר. לסדר את חדרה היא ממילא מסדרת [...] את הכתונות של הבנים היא מקפלת בצורה מקצועית בימי שישי אחרי הגיהוץ הגדול – אז מה היא תעשה? כל החברות שלה עושות דברים [...] ורק היא" ("בתוך המשפחה", גיליון 389, 2007). במקרה זה העורכת מתמקדת במגוון התפקידים המיועדים לבת – כולם במסגרת ניהול משק הבית. בשונה מהסיפור הראשון, אין לבת מעלות מיוחדות מלבד רצונה לעזור והיותה ילדה מסודרת, ואף אין דמויות מופת שיהוו מודל לחיקוי עבורה. ההתייחסות המוצעת לבת עוסקת בביצוע של מטלות הבית. גם הפתרון היצירתי שנמצא בסופו של דבר, מאשש את גבולות התפקיד המגדרי – במסגרת הצורך למלא את מצוות כיבוד ההורים הוחלט לאפשר לילדה להדיח את הכלים החלביים (!). מעבר לכך, בולטת ההתייחסות לקהילה ולתפקוד הנורמטיבי. "כל החברות שלה עושות", הוא דגם השוואתי המכוון להתנהגות הנכונה.

שני הסיפורים עוסקים במצוות כיבוד הורים אך מציעים מודלים מגדריים נבדלים לבן ולבת. מכאן ש"דבר העורכת" מייצג תפיסה שמרנית-מסורתית המכוונת את הילד לפעילות רוחנית באמצעות תפילה תוך הצעת דמות התייחסות של צדיק, בעוד לבת מוצעת התנהגות פרקטית במשק הבית.

בניגוד לקול מסורתי זה, בחינה טקסטואלית מדוקדקת מלמדת על רעיונות חדשים המקבלים ביטוי בזהירות המתבקשת כדי לא ליצור התנגדות, בסוגות העיתונאיות של הכתבות ובטורים האישיים.

טורים אישיים

קיים מגוון רחב של טורים ושל כתבות (כאמור, חלקן בשמות עט). לא כולם שורדים לאורך זמן. מבחינה תמטית, בסיפורים בסוגה זאת רב העיסוק בענייני משפחה, כאשר גידול הילדים עומד במוקד השיח. נושא רווח נוסף הוא יחסים עם נשים אחרות במשפחה – האם, החמות ("שוויגער"), אחיות ונשים אחרות בקהילה. בשונה ממאמרי המערכת, הסיפורים בטורים האישיים מתייחסים גם לבן הזוג ולתפקודו בבית ובמשפחה. באמצעות תיאור פרטני של זוטות היום-יום, בסגנון כתיבה המציג התמודדות עם דילמות והמלצות פונקציונליות לפתרון בעיות, הולך ונחשף השינוי המתחולל במעמד האישה.

אחד המדורים המעניינים המופיע במהלך כל התקופה הנבדקת במשפחה טובה מכונה "מיניאטורות". את בחירת השם למדור ניתן לפרש ככוונה למזער את חשיבותו, להציג את ה"סיפורים הקטנים" המסופרים בגוף ראשון כביטוי לחוויות נפוצות ומשמעותיות לנשים.

למכור שטחי פרסום ליצרני מזון לתינוקות בהכשר בד"צ" (הנגבי אצל הרצוג, 2000, עמ' 50). ההנחה היא שקל יותר למכור שטחי פרסום כשיש פלח שוק מוגדר, וכשידוע שאותו פלח שוק הוא כוח קנייה אמיתי (רוס, 1993). הנחה זו תופסת ביחס לעיתונות נשים בכלל, וכל שכן לעיתונות נשים חרדית.

"השמיעי קולך" – ניצנים של שיח נשי פמיניסטי

בטרם נציג את הניתוח התמטי של השיח בעיתוני הנשים נקדים הערה על הביטויים הוויזואליים של עיתוני הנשים החרדיים. בהשוואה לעיתוני נשים המתפרסמים במגזר החילוני בולטת היעדרות מוחלטת של צילומי נשים. אפשר למצוא תמונות של גברים והרבה תמונות של ילדים ואף בנות-פעוטות (הנוהגים לעטר את דפי השער). האישה היא נטולת פנים וגוף. בשל החמרה בסוגיית צניעות האישה ובשל הפיקוח על העיתון נמחק הייצוג הפיזי של נשים ואפשר אולי לראות בכך ביטוי ל"הכחדה סימבולית" (Tuchman, 1978).

ניתוח תמטי של משפחה ו"בתוך המשפחה" מעלה ממצאים מעניינים על מאפייניו של השיח הנשי המתפתח בעיתונות המסחרית החרדית. הנושא המרכזי בכל סוגות הכתיבה הוא הספרה הביתית, בהתאם לתפיסה המסורתית של תפקיד האישה במשפחה, על גידול הילדים, העיסוק במשק הבית וכן יחסים בין נשים במשפחה ובתוך הקהילה. יש סיפורים גם על נושאי עבודה ופרנסה, לימודים והתנדבות. לעתים נדירות יותר מצאנו התייחסויות ליחסים בין בני הזוג. להלן יוצג השיח הנשי בהתאם לשלוש סוגות הכתיבה העיתונאיות שנבדקו: "דבר המערכת", טורים אישיים וכתבות.

מדורי "דבר העורכת"

מאמרי המערכת בשני העיתונים מייצגים את העמדה הרשמית של העיתון וממילא את העמדה האידיאולוגית הדתית ביחס למעמד האישה. במדגם מאמרי מערכת נמצא כי נושאי המדורים מתייחסים לתפקידי האישה-האם (מטלות משק הבית, גידול ילדים...). לא נמצאו אמירות חריגות המייצגות חשיבה פמיניסטית או המביאות קולות שונים מהרטוריקה הרווחת ביחס לנשים בחברה החרדית. אי לכך מייצגים מאמרי המערכת עמדה שמרנית בעיקרה. להלן שני סיפורים העוסקים ביחסי הורים ילדים, ומהם נוכל ללמוד על ההבחנה המגדרית החדה בין בנים לבנות ועל ההדרכה לאימוץ תפקידים חברתיים סביב קיום מצוות כיבוד אב ואם, שהיא מצווה מרכזית בחברה הדתית.

גיבור הסיפור הראשון הוא חיים, פעוט בן ארבע, המתעורר בלילה לשירותים מבלי להעיר את הוריו. בבוקר הוא מסביר ומרחיב את דבר המעשה ההרואי: "לא רציתי להעיר אתכם, רציתי להיות כמו דמא בן נתינה"²⁰ שבועיים אחר כך נוקעת האם את רגלה בחדר המדרגות וחיים המודאג שואל את האם, "אמא, כואב לך? [...] אז אני אתפלל להשם שלא יכאב, הוא אומר, ומחפש בזיכרונו את כל פרקי תהילים המוכרים ואומר אותם ברצינות השמורה לילדים בני פחות מארבע או לעובדי ה' המוכרים מסיפורי הצדיקים על הדורות הקודמים" ("בתוך המשפחה", גיליון 387, 2007).

באמצעות סיפור זה מיוצגת הדאגה של ילדים להוריהם והרצון לרצות ולשמח אותם. עצם הבחירה בסיפור שבמרכזו עומד בן המקיים את המצווה, אינה מקרית. המעשה ההרואי מיוחס לבן ולא לבת, ומודל ההתייחסות שלו לקיום המצווה הוא דמות גברית של

וחמי שיהיה בריא הודיע ברגע האחרון שהוא בא אלינו לשבת עם כל הצאצאים שלו כן ירבו, **אשתי צריכה לעשות ספונג'ה בכל הבית**, מיד אמרתי, אני אקח על עצמי את הקניות ולה יהיה זמן לעשות אחת שתיים את כל הניקיון...

כעבור שתיים וחצי הוא מתקשר שוב אל אשתו ומתנהל הדיאלוג הבא:

"איך יכול להיות שעתיים וחצי אני כאן ואת עוד לא גמרת לנקות?" צעק אל השופרת זועם, יורק קליפות גרעינים. "הנשים של היום איזה מפונקות. [...] אתה מבין שעתיים וחצי אני כאן כדי שתגמור לנקות את הבית, ועכשיו מה אומרת לי [...] שכל הזמן היתה צריכה לרוץ לטלפון לענות לי, ושאם היא היתה הולכת בעצמה לקניות היתה מספיקה גם קניות וגם ניקיון וגם לנוח בעודף (אלקנה, "עוד נדבר", "בתוך המשפחה", גיליון 807, 2007, ההדגשות שלנו).

השותפות בנטל בתפקיד שנחשב נשי מעידה מחד גיסא על השינוי המתרחש, ומאידך גיסא מעבירה מסר לקוראים כי עריכת קניות בידי גברים היא התנהגות נורמטיבית. הדיאלוג בין הגברים מציג תפיסה סטראוטיפית ושוביניסטית כלפי נשים – ובה בעת מבקר אותה ומהלל את האישה גם אם זה עדיין במסגרת התפקידים המקובלים. המספר מציג את דמותו של הגבר הקונה באופן ביקורתי ואירוני. הגבר שמתרצה לעזור לאשתו מתרץ את העזרה ביכולתו לחסוך כסף בניגוד לאשתו הבזבזנית (הסטראוטיפ הנשי הידוע), אך בפועל מסתבר כי הוא תלתי ובזבזן, שכן אינו יכול להחליט על רכישת מוצר ללא התייעצויות טלפונית תכופות עמה.

האישה נשארת בבית לנקות ובכך ממלאת את תפקידה, אך תשובתה המוחצת בסוף הסיפור מעמידה את הגבר באור נלעג. בין השורות מובעת הערכה ליכולותיה וליעילותה. מכאן, שהסיפור מציג קול חתרני המבקר את התפקוד המגדרי של גברים בחברה החרדית.

כתבות

בכל גיליון מתפרסמים כתבות ומאמרים בנושא אחד. בין השאר, אותר עיסוק והשיפה לתחומי ידע ומומחיות חדשים – גם במסגרת ההתייחסות למשפחה ולילדים, כגון ייעוץ פסיכולוגי, דיון בלקויות למידה אצל ילדים ובילדים עם מוגבלויות (נושא שהיה טאבו עד לאחרונה), ייעוץ זוגי, ייעוץ תעסוקתי ומגוון של מאמרים ומדורי צרכנות.

הדוגמה הראשונה היא כתבה עוסקת בהתמודדות עם לידת תאומים ושלישייה ועיקרה בשאלה אם להפריד את הילדים או להשאירם ביחד. "אמהות רבות יעדיפו דווקא להמשיך בעבודתן השגרתית מחוץ לבית מתוך שיקולים כספיים ואף מתוך רצון לחזור למסלול התקין מהר ככל האפשר. את הקטנטנים ניתן למסור להשגחה אצל מטפלת. במקרים רבים תעדפנה האימהות להכניס מטפלת להשגחה בבית שתעסוק גם בעבודות בית קלות. השלישייה של מיכל שוהה במעון המקומי מגיל שלושה חודשים [...] היא מקבלת ברוגע ובחיוך שלושה תינוקות שבעים ונינוחים מדי יום בשעה ארבע" (תמר דר, "אוצרות בצרורות", "בתוך המשפחה", גיליון 285, 2005, ההדגשה שלנו).

בחברה החרדית שבה שיעור הילודה גבוה ונשים מוגדרות בעיקר באמצעות תפקודן כאמהות, עצם העמדת צרכי האישה ורצונותיה במרכז ההתייחסות באופן ברור היא אמירה יוצאת דופן. מתן לגיטימציה לחזור לעבודה לאחר הלידה מתוך צורך של היולדת

המדור מציג מונולוגים של נשים בנושאים שונים, דרכם מתאפשרת הצצה אל חיי היום-יום של האישה החרדית, על הקשיים והמצוקות, הרצונות והתסכולים כמו גם דרכי ההתמודדות.

ליזה מציגה את עצמה: "הייתי ילדה עצמאית מאז ומעולם [...] לא כל כך נענית לבקשות עזרה שונות [...] לא הסכמתי לקבל על עצמי עול ומחויבות של עזרה קבועה [...] רציתי להרגיש בת חורין. רציתי להיות אדון לעצמי. לא יכולתי לשאת שמביאים אותי בחשבון בלי לשאול אותי תחילה [...], לא הייתי שם לשירותם של כל הגדולים הנשואים והאחינים. יש לי את החיים שלי [...] זאת החרות שלי. אני אוהבת את המשפחה שלי ומודה לה' על כל אחד ממנה אבל אני רוצה לחיות חיים מלאים, רוצה את השקט שלי, רוצה את הפינה הפרטית ואת הזמן. לא יודעת למה נולדתי שונה בעניין זה מרוב בנות גילי ובנות מעמד דומה לשלי. יש בי משהו שלא אוהב להשתלב, להיות חלק, לזרום עם מה שקורה" (משפחה טובה, גיליון 84, 2006, ההדגשות שלנו).

ההבנה שיש להשקיע בקשרי המשפחה – גם כאן במינון המתאים – מבשילה אצלה רק כאשר היא שוכבת בשמירת הירון, לבדה, מרוחקת מהמשפחה. המונולוג מספר את סיפורה של אישה צעירה בת למשפחה ברוכת ילדים, אינדיווידואליסטית באופיה, שבונה לעצמה חומה של פרטיות ואינה מתנהגת בהתאם לציפיות ממנה במשפחה ובקהילה. בעקבות כך היא זוכה להערות פוגעות מהסביבה, ורק אמה היא היחידה שמבינה ללבה. הכותבת מתלבטת ומתחבטת לאורך המונולוג הרצוף אמירות שאינן מקובלות בהתנהגות של בנות. עצם הצגתן של אמירות אלה היא השמעת קול אחר מהרטוריקה הרשמית, הגם שבסיום המונולוג נשמר הסדר החברתי משמוצע פתרון קונפורמי המאשש את חשיבות קשרי המשפחה. ברמת המסר הגלוי, ערך המשפחה עומד במרכז. ההתגייסות לעזרה של הבת לטיפול בצרכי המשפחה היא ההתנהגות הנורמטיבית. בה בעת ברמת המסר הסמוי ניתנת לגיטימציה מסוימת לבת / לאישה להיות שונה, לחשוב ולהתנהג באופן ייחודי, כל עוד אין פגיעה חמורה במערכת היחסים המשפחתית. העובדה שאמה של ליזה מבינה ללבה מלמדת כי המסגרת המשפחתית לא נפרצה וניזוקה, ואולי אף יש כאן ביטוי לאחוות נשים.

דוגמה מעניינת נוספת היא הטור האישי "עוד נדבר" מאת אלקנה. גם אם אין ודאות שהמדור אכן נכתב בידי גבר, עצם קיומו והמסרים המועברים בו מנקודת מבט גברית – הם כשלעצמם חידוש מרחיק לכת. בהנחה שישנם גם גברים שקוראים את המגזין, אזי הסיפורים המובאים במדור מייצגים התנהגות גברית שונה מחלוקת התפקידים המסורתית. בהנחה שרוב הקוראות הן נשים, הרי שמרבית הסיפורים מחמיאים לנשים.

בכתיבה מלאה הומור מספר הכותב בגוף ראשון על חוויותיו, והפעם – מפגש בין גברים העורכים את קניות סוף השבוע. בזמן ההמתנה הממושכת לקופה מתפתחת שיחה בין הכותב ובין גבר נוסף (שבמשך כל הזמן התייעץ עם אשתו בטלפון הנייד בבחירת המוצרים), המלין בפני הכותב:

אני ממש לא אוהב את הקניות [...] ממש לא אוהב, לא אוהב, פשוט לא טובל [...] אז אתה בטח מתפלא שאני פה [...] זה בגלל שני דברים, ראשית, נשים קונות בלי חשבון וזה ביזבוז של כסף. ככה אני לבד חולש על הקניות בלי אגורה אחת מיותרת [...] תראה יום חמישי היום

כר פורה לביטויין ולהזנתן של התמורות. בדומה לעיתונות הנשים החילונית גם כאן נשים ממוקמות בעיקר בספירה הפנימית. ייצוג הנשים נוטה לשמר את התפיסה המסורתית המבחינה בין תפקידי המינים, ובתוך כך לשמר את הסדר החברתי הקיים. השיח הנשי בעיתונות החרדית משעתק בעיקרו את התפיסה הממקמת את האישה במרחב הפרטי. אפשר לראות זאת הן ברמת התכנים, הן בתפקידי הנשים המוצגים והן במסרים המשמרים את מערך התפקידים המגדרי. עם זאת, ניכרים ניצני שינוי. לצד הקול המרכזי, המסורתי, הדומיננטי, במאמרי המערכת, נשמעים קולות אחרים הבאים לידי ביטוי בעיקר בסוגות הטורים האישיים ובכתבות.

אפשר לטעון כי העיתונים המסחריים והמוספיים, כדוגמת **משפחה טובה** ו"בתוך המשפחה" הם "מרחבונים" (Gitlin, 1998) התורמים להתפתחותו של שיח נשי חדש בתקשורת החרדית, אשר עד לאחרונה הדירה את הנשים והשתיקה את קולן באינטלה דתי-אידאולוגית. עיתונים אלה הם אתר חשוב לצמיחתו של שיח ער בסוגיות העוסקות במרחב הפרטי, שנעדרו בדרך כלל מהשיח הציבורי החרדי, והם נותנים פומבי לשיח האישי-משפחתי.

לטענתנו עיתונים אלה הם אתר ליצירת סולידריות נשית ולחיוזקה. הם מייצרים ומשקפים קהילה מובחנת של נשים, כפי שנמצא במחקרים קודמים, שעסקו בעיתונות נשים חילונית (Winship, 1987; Ballaster et al., 1991; הרצוג, 2000; לחובר, 2010). עוד מצאנו בדומה לעיתוני הנשים החילוניים, כי גם העיתונים שנבדקו מצטיינים בגמישות ומתאימים את עצמם לדילמות של נשים בתקופות שונות. מכאן שהשינויים במעמד האישה החרדית, חדירתה לתחומי עניין חדשים, השילוב בין תפקידיה המסורתיים בבית למימוש עצמי והאינטראקציות החברתיות המגוונות מחוץ למשפחה, באים לידי ביטוי בתכנים העיתונאיים כפי שהוצגו בדוגמאות שנסקרו.

העיתונים המסחריים לנשים חרדיות בישראל כיום, **משפחה טובה** והמוסף "בתוך המשפחה", מתמקדים בתהליכים של שינוי אישי, איך להיות אישה "טובה" יותר, ובהבטחת תיקון לקוראת בעלת משמעת עצמית וערכי מוסר גבוהים. ההטפה לטרנספורמציה מבוססת על עצות שמוגשות כדושיה אינטימי ופמיליארי בין הקוראת ובין נפש קרובה אליה (Gill, 2007). הדו שיח מתקיים בעיקר באמצעות סוגות הכתיבה של הטורים האישיים ובחלק מהכתבות הנושאות המתפרסמות בעיתונים. "בשיח זה, מתאפשר לנו להציף להבניות של הגדרות נשיות לכאורה אותנטיות" (לחובר, 2010, עמ' 3).

ממחקרנו עולה כי במרכז השיח בעיתונות הנשים החרדית ניצב התפקיד האמהי, דהיינו גידול ילדים וחינוכם כתמה המרכזית בחיי האישה החרדית, כפי שמצהיר העיתון **משפחה טובה** בהגדרת מטרתו – "כל מה שאמא צריכה לדעת בכל תחומי החיים". מכאן שהעיתון הוא למעשה בימת דיון בפרקטיקות המודרניות למילוי התפקיד המסורתי. הוא מספק זירה לגיטימית להשמעת קולות נשיים מגוונים ולהבניית דגמי נשיות חדשים שניתן לזהות בהם גם רעיונות פמיניסטיים.

להערכתנו, לפחות חלק מהנושאים החדשים שמחללים לתוך השיח מקורם בתפיסת האישה כצרכנית. כאמור, עיתוני הנשים החילוניים צמחו במקביל לגילוי/יצירת האישה הצרכנית (Winship, 1996; Beetham, 1987). המודל הועתק מעיתוני הנשים החילוניים.

להמשיך את מהלך חייה מלפני הלידה הוא ביטוי לשיח נשי חדש, המעמיד במרכז את האישה ולא את ציפיות החברה ממנה. האפשרות של טיפול בילדים מחוץ לבית, במסגרת מעון יום הפועל עד שעות אחר הצהריים, מוצגת אף היא בחיוב כאפשרות לגיטימית.

בדוגמה זאת, כמו גם בבאה אחריה, נדון התפקיד האמהי של האישה החרדית הנתפס באופן מסורתי כעיקר ההגשמה של האישה. הדוגמה הבאה מתארת כיצד נשים חרדיות מייצרות תכנים נוספים לזהותן הנשית. לצד הגידול והטיפול בילדים הן מקדישות זמן למימוש עצמי, אם כי מודגש שאינו פוגע במטלותיה ההכרחיות.

כתבה ארוכה עוסקת בנשים המשתתפות בתאטרון נשים (!) המופיעות בבתי ספר ובערבי נשים. היא כוללת שלושה תצלומים: חדר הלבשה ריק, במת תאטרון מוארת אך ריקה, ושחקנית עטויה פיאה המתכוננת מול מראה בחדר ההלבשה (מצולמת מגבה ופניה מוסתרות). הכותבת מתרכזת בנשים: שחקנית, במאית בתרפיה ובדרמה ומפיקה. בראיונות עמן היא מנסה לענות על השאלה, "מה מסתתר מאחורי כל אשה שמחליטה להציג". שלומית, "אשה רגילה ששולחת ילדים בבוקר בהסעה, עורכת קניות ברחוב רבי עקיבא ומתפקדת כמו כל אשה בני ברקית אחרת. מדי פעם יש הצגה והיא יוצאת לחזרות [...] חוזרת שלומית להיות אמא רגילה **בנעלי בית ובמטפחת**...". מתוארת גם החוויה המתרחשת באולם, תגובות הקהל הנלהב ומחיאיות הכפיים המבדילות את אמנות הבמה מאמנויות אחרות. ה"פידבק" נותן כוח אבל יש להיזהר מלהתמכר לתהילה, מזהירה השחקנית. כמו כן עלולה להיווצר הטרדה ופלישה לפרטיות של השחקנית שפוגשת את קהלה במפגש אקראי ברחוב. השחקנית מתארת הצגה שבה נכחו 3,000 נשים וטוענת כי בגלל האמונה בהעברת המסר מצליחות השחקניות גם ללא הכשרה מקצועית. מרבית ההצגות הן ללא תמורה למציגות (מוזכרות אפילו כאלה שמשלמות בשביל הזכות להציג). הצגה היא גם הנאה, ענו כולן בלי להתבייש, סוג של חוויה אחרת. "איפה זה היה מזדמן לי בין הספונג'ה לקיציות שבסיר?" (מ' פלא, "מאחורי המסכה", "בתוך המשפחה", גיליון 276, 2005, ההגשה שלנו).

מיקוד הכתבה בעיסוק של פנאי ותחביב הגורם הנאה למשתתפות, הוא נושא חדשני בשיח הנשי בחברה החרדית. הכותבת מציגה לקוראות מודלים נשיים של דמויות אשר לכאורה נראות ומתפקדות כמו כל אישה "רגילה" ברחוב החרדי, אך המשלכות בחייהן תחביבי חדש ומלהיב. למרות האזהרות, הסייגים והבעיות המוצגות בגוף ראשון ושני, אפשר לטעון שהכתבה מבנה זהות נשית חרדית חדשה. הלגיטימציה לעסוק ב"פרפורמנס", הזר במידה רבה לאורח החיים המסורתי, מוצדק בתרומה לקהילה, אך לא מסתיר את התגמול האישי של הנאה אותו משיגה לעצמה כל שחקנית חובבת.

סיכום – תובנות והרהורים

אם נניח שבאמצעות עיתוני הנשים ניתן יותר מסוגות פופולריות אחרות לעמוד על הבנייתן של תפיסות הנשיות (לחובר, 2010 בהמשך ל-Walker, 2000; Winship, 1987), הרי שדגמי הנשיות המוצגים בעיתונים המסחריים **משפחה טובה** ו**משפחה** מלמדים על תהליכים המתקיימים בקרב הנשים בחברה החרדית בישראל. תהליכי שינוי אלה מתרחשים באינטנסיביות מזה כשני עשורים בחברה החרדית ומשפיעים על שינוי במעמד האישה. העיתונות המסחרית לנשים היא

- 10 נוכח המצוקה ההולכת וגוברת פתח משרד התמ"ת שני מסלולי הכשרה הנדסית לנשים במגזר החרדי. האחד, לימודי הנדסה במכללות לנשים נשואות כהכשרה חלופית ללימודי הוראה שבסיומם הן מקבלות דיפלומת הנדסאים. המסלול השני משלב לימודי הנדסה במסגרת סמינרים לבנות חרדיות. <http://www.pmo.gov.il/Files/tmt120109>. שיעור העוני בקרב האוכלוסייה החרדית גבוה במידה ניכרת ביחס לאוכלוסייה הכללית. כ-52 אחוז מהמשפחות הוגדרו עניות בשנת 2006. מתוך: אתר שילוב – מחקרי שוק ותכנון אסטרטגי למגזר החרדי. <http://www.shiluvmb.co.il>.
- 11 אילן (2000), עמ' 207. ממחקר שבדק באילו מקצועות מועסקים העובדים החרדים עולה כי בשנת 2004 מספר הנשים החרדיות שעסקו במקצוע שאינו הוראה היה גדול ממספר הנשים החרדיות שעסקו בהוראה. עוד עולה ממחקר זה כי מספר הגברים המועסקים הן בהוראה והן במקצועות אחרים גדל בשנים האחרונות. משמעות נתונים אלה היא כי בשנים האחרונות מגוון המקצועות שחרדים בוחרים לעבוד בהם גדל. מתוך: שורר, דו"ח.
- 12 רק בראשית שנות השמונים התפרסם ספרה של הפמיניסטית האורתודוקסית האמריקנית בלו גרינברג, *Blu Greenberg (1981), On Women and Judaism: A View from Tradition*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- 13 תמר רוס מביעה משאלת לב הגם שהיא מודעת לעומק השינוי המתחייב: "אני מאמינה שאין צורך לראות בפמיניזם איום על היהדות המסורתית, וכי המסורת היהודית עצמה מספקת דרכים ואמצעים לטפל באתגרים. האופטימיות שלי אינה נובעת מתמונה מוגדרת בבירור של מה שצריך באותם דרכים ואמצעים, אלא היא נובעת מאמונה באמונה עצמה ומההכרה שהמדד האמיתי לאמונה טמון ביכולתה להטמיע את הלקחים שניתן להפיק מהאתגרים שהיא עתידה לעמוד בפניהם, יהיו אשר יהיו. האתגרים שמציב הפמיניזם נושאים בחובם את הפוטנציאל להעשיר את היהדות ולעשותה משמעותית יותר לכל מאמיניה, גברים ונשים כאחד" (רוס, 2007, עמ' 23).
- 14 מעניין לציין ששיעוריה ליבוביץ' (1999), שהציג עמדה רדיקלית ביחס לצורך בשינוי מעמד האישה ביהדות, טען כי אינו רואה טעם דתי בקיום מצוות החלות על הגבר בידי נשים, שכן "אין בזה משום עבודת ה' כלל". לעומת זאת הוא ראה באיסור לימוד תורה על נשים שלילת זכות יהודית יסודית ממנה הפוגמת ביהדותה של האישה ביחס לגבר.
- 15 הדיון מוצג בספרו של גולדינג, תוך הצגת הדעות בעד ונגד. יש בכך להעיד על השפעתה של התנועה הפמיניסטית-אורתודוקסית. בשאלת הסמכתן של נשים לרבנות, שהיא שאלת יסוד מאתגרת במיוחד להלכה, עמדתו היא כי "מותר לבית מדרש להסמיך נשים לרבנות, בתנאי שהנשים במסלול לרבנות תתחייבנה בכתב לקבל על עצמן את כל מצוות עשה שהזמן גרמן ולהימנע מלהשתתף בבתי דין לגיור או להעיד על קידושין וגטין" (עמ' 230). כמובן סייגים אלה משמרים את מעמדה הנחות של האישה כפסולה לעדות. לא מפתיע שגם בנושאים אלה מקורם של תהליכי השינוי הוא ביהדות ארצות הברית והם מיובאים לקהילה לארץ. כך, למשל, הסמכת נשים לרבנות נדונה בוועידה השנתית של כנסת הרבנים בארצות הברית. 53 רבנים תמכו בהצעה להכיר בעדות נשים ובדיינותן, תוך מציאת דרכים אפשריות לשנות את ההלכה או לעקוף אותה, ו-51 התנגדו (עמ' 229).
- 16 נשים דתיות היום מצויות תחת שתי מערכות חוקים: מצד אחד חוקי המדינה, המתחייבים באופן שווה אל נשים וגברים. מצד שני מערכת החוקים הדתית המפלה את האישה לרעה ביחס לגבר. אפשר לייחס את מקורות ההשפעה של רעיונות פמיניסטיים הן מצד הפמיניזם האורתודוקסי האמריקני והן מהשיח ומהפעילות הפמיניסטית בחברה הישראלית. השיח הפמיניסטי הער בחוגי הצינונות הדתית מחלחל אף הוא במעגלים המשיקים בין שני ציבורים אלה. <http://www.kipa.co.il/kolech>.
- 17 לסקירה היסטורית של התפתחות עיתוני הנשים ראו Byerly & Ross, עמ' 49.
- 18 להרחבה בנושא ראו הרצוג (2000) ולחובר (2010).

מעבר לכמות הרבה של הפרסומות בעיתונים אלה, מצאנו כי בחומר המערכתי נדונו נושאים רבים שחשפו מוצרים ושירותים חדשים בפני האישה החרדית (כדוגמת טיפולים פסיכולוגיים, מוצרים רפואיים, תזונה, מוצרי טיפוח, חופשות ופנאי). מאחר שהפנייה לאישה הצרכנית עומדת בסתירה לערך חיי הצניעות וההסתפקות במועט, שהוא ערך מרכזי בחברה החרדית, נוצר בסיס להופעתן של דמויות נשיות שונות ואף סותרות (דגמי נשיות מגוונים), לעתים אפילו בגיליון אחד (כפי שהציגה Walker, 2000).

העיתונים המסחריים החרדיים הפונים לנשים מייצגים במידה רבה את התהליכים הדרמטיים שמתחוללים בחברה החרדית, שבה מתמודדים כוחות שונים – כלכליים, אידאולוגיים ומבניים – עם כוחות השימור והמסורת. מחקר המשך יוכל לבחון אם ניצני השיח הפמיניסטי שזוהו בשלב זה יבשילו ויפנמו לשיח אופייני בעיתונים שיפנו לנשים בשנים הבאות.

הערות

- 1 קריאת הטקסטים היא פוליטית וכל פרשנות שתוצע היא רק פרשנות אחת מפרשנויות אפשריות רבות.
- 2 בגלל השוני בין הקבוצות השונות המרכיבות את החברה החרדית (ליטאים, חצרות חסידיות שגם בהן קיימים מאפיינים ייחודיים, אשכנזים, ספרדים וחוזרים בתשובה) אנו מתארות כאן תהליכים כלליים מבלי להתייחס באופן פרטני לשינויים ייחודיים המתרחשים בתתי הקבוצות.
- 3 למשל, מזמר "אשת חיל מי ימצא" (משלי לא, 10). הרמב"ם קובע: "וכן ציוו חכמים, שיהא אדם מכבד את אשתו יותר מגופו ואהבה כגופו, ואם יש לו ממון מרבה בטובתה כפי הממון, ולא יטיל עליה אימה יתירה, ויהיה דיבורו עימה בנחת, ולא יהיה עצב ולא רגז" (הלכות אישות, פרק טו, הלכה יט). אבי וינרוט מבקש להראות בספרו **פמיניזם ויהדות** כי היחס אל האישה במקורות מבטא כבוד, ומגבלות רבות מקורן בכוונה לשמור ולהגן על האישה.
- 4 הפרדה בין המינים קיימת במוסדות החינוך, בבית הכנסת אך גם בשמחות – ברית, בר מצווה וחחונה, ואף בגני שעשועים לילדים.
- 5 ראו גם א' ויינרוט, **פמיניזם ויהדות**, פרק ה: המהפכה התורנית, עמ' 71-73.
- 6 קצב הגידול המוערך בחברה החרדית הוא שישה אחוזים לשנה לעומת 1.3 אחוזים בכלל האוכלוסייה היהודית.
- 7 שיעור הנשים החרדיות שהשתייכו בשנת 2004 לכוח העבודה היה 48 אחוז, לעומת כ-58 אחוז אצל נשים לא-חרדיות. מתוך דניאל גוטליב, **העוני והתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית**, ירושלים, מכון ון ליר, 2006. במחקר של הלמ"ס בשנת 2010 נמצא כי 61 אחוז מהנשים החרדיות עובדות.
- 8 מבדיקת רמת ההשכלה של נשים חרדיות עולה כי 46.6 אחוז מהנשים החרדיות הן בעלות תעודת ממוסד על-תיכוני שאינו אקדמי. ל-10.4 אחוז מהנשים החרדיות יש תואר ראשון ול-3.7 אחוזים מהן יש תואר שני. הנתונים המקבילים בקרב יתר הנשים היהודיות הם: 17.2 ו-10.1 אחוז, בהתאמה. מתוך: אליעזר שורר, **נתוני תעסוקה במגזר החרדי, דו"ח**, 2008, שהוגש לוועדת העבודה, רווחה ובריאות, מרכז המחקר והמידע של הכנסת (להלן: שורר, דו"ח).
- 9 הרחבת העיסוק במחשבים יצרה חשש גדול בקרב ההנהגה הרוחנית. ראו הורוביץ (2000), וכן צרפתי ובלייס (2002). בעיר החרדית ביתר עליית נשים מועסקות בחברות הייטק. חברת מטריקס הקימה בעיר את מרכז הפיתוח "תלפיות" שבו מועסקות כ-400 נשים בתחום התכנות. חברת אימג'סטור, העוסקת בשירותי הדמיה אלקטרונית, מעסיקה אף היא כ-130 נשים חרדיות. יש כיום כמה תכניות (כגון תכנית צופייה של משרד התמ"ת והג'וינט) הפועלות להכשרת נשים ולהשמתן במגוון תחומי עיסוק תוך שיתוף פעולה עם חברות מחשבים ואף עם התעשייה האווירית.

20 דמא בן נתינה היה גוי מיוחס, המתואר בתלמוד הבבלי והירושלמי כדמות מופת במילוי הציווי של כיבוד הורים. הסיפור הידוע ביותר עליו מצוי במסכת קדושין (ירושלמי, דף סא; ע"ב, בבלי, דף לא, ע"א). הסיפור עוסק בחכמים שיצאו לחפש אבן עבור החושן של הכהן הגדול במקום זו שאבדה. החכמים הגיעו לדמא ורצו לקנות ממנו את האבן, אך זה סירב מכיוון שהוצאת האבן מהתיבה שבה היא נמצאת תעיר את אביו. החכמים העלו את מחיר האבן אך הוא נשאר בסירובו. כשהחכמים כבר פנו לדרכם ללא האבן, בא אליהם דמא בן נתינה עם האבן. הוא סירב לקבל תשלום ואף נזף בחכמים, "מה מוכר אני לכם את כיבוד אבותי במעות?".

מקורות
אגסייבובר, י' (1982). "מעמד האשה בישראל", בתוך: ד' יזרעאלי ועמיתותיה (עורכות) (1982). **נשים במלכוד** (עמ' 210-231). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

אילן, ש' (2000). **חרדים בע"מ**. ירושלים: כתר.

אליאור, ר' (2001). "'נוכחות נפקדות', טבע דומם ו'עלמה יפה שאין לה עיניים': לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית", בתוך: י' עצמון (עורכת). **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** (עמ' 42-82). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

אלאר, ת' (1992). **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**. תל-אביב: עם עובד.

---, (1998). **בפסח הבא – נשים ואוריינות בציונות הדתית**. תל-אביב: עם עובד.

אלמוג, ע' (2007). **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.

האשה ביהדות – סידרת דיונים, רמת גן, המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר, אוניברסיטת בר אילן.

גולניקין, ד' (2001). **מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות**. ירושלים: המרכז לחקר האשה בהלכה שליד מכון שכטר ללימודי יהדות.

הורוביץ, נ' (2000). "החרדים והאינטרנט", **כיוונים חדשים**, 3, עמ' 7-30.

הרצוג, ח' (2000). "עיתונות נשים: מרחב משתק או מרחב לקריאת נגד", **קשר**, 28, עמ' 43-52.

וינרוט, א' (2001). **פמיניזם ויהדות**. תל-אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.

כהן, צ' (1971). "עיתוני נשים בארץ ישראל: סקירה", **ספר השנה של העיתונאים**, תל-אביב: אגודת העיתונאים.

כהן-אביגדור, נ' (1998). **פוליטיקאיות (בהשוואה לפוליטיקאים) בעתונות הנשים בישראל: דרך הצגתן בשנות בחירות לכנסת – 1959, 1977, 1996**, עבודת מסטר, רמת גן: החוג למדע המדינה, אוניברסיטת בר אילן.

כהן-אביגדור, נ' (1999). "עיתונות נשים", בתוך: צ' אלגת וד' פז (עורכים), **אשה 2000: הסיפורים, הדרמות, הסגנון, והיופי בישראל** (אלבום לאשה 1948-2000), תל-אביב: לאשה.

כץ, י' (1978). **מסורת ומשבר**. ירושלים: מוסד ביאליק.

לביא, ע' (2000). "חדשות הן חדשות אין להן מין", **פתח**, 4, עמ' 45-74.

לוי, א' (1990). **החרדים**. ירושלים: כתר.

לחובר, ע' (2010). "מודלים של נשיות בעיתוני הנשים בישראל בתקופת מלחמת ששת-הימים", בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה**, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות (סדרת נושא של עיונים בתקומת ישראל, בדפוס).

ליבוויץ, י' (1999). "אין לשאת מצב זה בעולמנו היום: מעמדה של האשה בהלכה בת זמננו", בתוך: א' דוד, י' ליבוויץ, י' מזור (עורכים). **ברוך שעשני אשה? האשה ביהדות מהתנ"ך ועד ימינו** (עמ' 163-168). תל אביב: משכל.

ליידן, ס' (2000). "לאשה, שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמיות ומציאות", **קשר**, 28, עמ' 36-42.

לימור, י' (1998). **דו"ח מחקר: הרדיו הפירטי בישראל – תמונת מצב, 1998**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

לימור, י' וד' כספי (1994). "הפמיניזציה בעיתונות הישראלית", **קשר**, 15, עמ' 37-45.

נריה בן-שחר, ר' (2002). **דמות האשה בעיתונות החרדית**. עבודת מסטר. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

סיוון, ע' (1990). "תרבות המובלעת", **אלפיים**, 4, עמ' 45-97.

עצמון, י' (1995). "היהדות וההדרה של נשים מן הזירה הציבורית" בתוך: הנ"ל (עורכת). **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

---, (2001). "הבניית זהות מגדרית וכוח", בתוך: הנ"ל (עורכת). **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** (עמ' 17-26). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פרידמן, מ' (1981). "מטראומת הסחף לתחושת בטחון ועליונות", **מגוון**, 63, עמ' 9-14.

---, (1991). **החברה החרדית, מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

---, (1995). "האשה החרדית", בתוך: י' עצמון (עורכת), **אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות** (עמ' 273-290). ירושלים: מכון זלמן שזר.

---, (1998). "כל כבודה בת מלך חוצה: האשה החרדית", בתוך: ד' אריאל, מ' ליבוויץ וי' מזור (עורכים), **ברוך שעשני אשה?** (עמ' 189-205). תל-אביב: ידיעות אחרונות – ספרי חמד.

---, (2006). "'על הניסים': פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל". בתוך: ע' אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות** (עמ' 431-442). ירושלים: מרכז זלמן שזר.

פרידמן, מ' וי' שלהב (1985). **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

צרפתי, א' וד' בלייס (2002). "בין מובלעת תרבותית למובלעת וירטואלית, החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית", **קשר**, 32, עמ' 44-47.

קהת, ח' (2001). "מעמד הנשים ולימוד תורה בחברה האורתודוקסית", בתוך: י' עצמון (עורכת), **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** (עמ' 355-364). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

קרוץ, ג' (1999). **מעריכים ומכתבי עתים; עיונים בתולדות העתונות העברית והיהודית**. תל-אביב: ירון גולן.

קפלן, ק' (2001). "כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל", **קשר**, 30, עמ' 18-31.

---, (2007). **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

רביצקי, א' (1993). **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**. תל-אביב: עם עובד.

---, (2006). "על גבולותיה של האורתודוקסיה", בתוך: י' שלמון, א' רביצקי וא' פריזגר (עורכים) (2006). **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים** (עמ' 1-20). ירושלים: מאגנס.

רובין ש' (1987). **מגמות של מסורת ושינוי בעיתונות נשים בישראל**. עבודת מסטר, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

רוס, ר' (1993). "עסקי נשים", **תקשורת**, חוברת מאי, עמ' 40-47.

רוס, ת' (2007). **ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם**. תל-אביב: עלמא ועם עובד.

רפל, י' (1991). "עתונות בתי הכנסת", **קשר**, 10, עמ' 109-112.

שילה, מ' (עורכת) (2001). **להיות אשה יהודיה: דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אשה ויהדותה**. ירושלים: קולך ואורים.

שלק, י' (2000). **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר.

שלהב, י' (1991). **עיריה בכרך**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

---, (2005). "נשים חרדיות בין שני עולמות", **מפנה**, 46, עמ' 53-55.

- between the Domestic and Public Spheres," *Women's Studies International Forum*, 20(5), pp. 149-169.
- Ferguson, M. (1983). *Forever Feminine: Women's Magazines and Cult of Femininity*. London: Heinemann.
- Freidan, B. (1974). *The Feminine Mystique*, New York: Dell.
- Gill, R. (2007). *Gender and the Media*, Cambridge: Polity Press, pp. 199-204
- Gitlin, T. (1998). "Public Sphere or Public sphericules?" in T. Liebes & J. Curran (eds.), *Media Ritual and Identity* (pp. 168-174). London, U.K: Routledge.
- Gramsci, A. (1971). *The Prison Notebooks* (tr. and ed. Qiuqintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith), New York: International Publishers.
- Heilman, S.C. & M. Friedman (1991). "Religious Fundamentalism and Religious Jews: The Case of the Haredim," in M. E. Marty & R. S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed* (pp. 197-265), Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Tsarfaty, O. (2005). *Le mouvement hassidique habad et les medias: la question d'erez israel et le processus de paix israelo-arabe dans les journaux de habad sihat ha-shavoua et kfar Habad (1990-1995)*, Lille, ANRT
- Tuchman, G. (ed.). (1978). *Hearth and Home: Images of Women and the Media*. New York: Oxford University Press.
- Van Zoonen L. (1994). *Feminist Media Studies*. London: Sage.
- Walker N. (2000). *Shaping Our Mother's World: American Women's Magazines*, Jackson: University Press of Mississippi.
- Winship, J. (1987). *Inside Women's Magazines*, London and New York: Pandora Press.
- שלמון, י' (2006). "האורתודוקסיה היהודית במזרח אירופה – קווים לעלייתה", בתוך שלמון, א' רביצקי וא' פריזגר (עורכים) (2006). *אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים* (עמ' 367-380). ירושלים: מאגנס.
- Ballaster, R. M., E. Frazer Beetham & S. Hebron (1991). "Women's Worlds – Ideology," *Femininity and the Women's Magazine* Houndmills, Basingstocke, Hampshire and London.
- Barzilai-Nahon, K. & G. Barzilai (2005). "Cultured Technology: The Internet and Religious Fundamentalism," *The Information Society*, 1 (21), pp. 25-40.
- Beetham, M. (1996). *A Magazine of her Own – Domesticity and Desire in the Magazine 1800-1914*, London and New York: Routledge.
- Brown, M. E. (1989). "Soap Opera and Women's Culture: Politics and the Popular", in K. Carter & C. Spitzack (eds.), *Doing Research on Women's Communication: Perspectives on Theory and Method*, Norwood NJ: Ablex Publishing, pp. 161-164.
- Byerly C.M. & Ross K. (2006). *Women and Media: A Critical Introduction*, Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Cohen, Y. (2000). "Politics, Alienation, and the Consolidation of Group Identity: The Case of Synagogue Pamphlets," *Rhetoric and Public Affairs*, 3 (2), pp. 247-276.
- Elior, R. (ed.).(2004). *Men and Women; Gender, Judaism and Democracy*. Van Leer Jerusalem Institute, Jerusalem.
- El-Or, T. (1995). "Ultra-Orthodox Jewish women," in S. Deshen (ed.), *Israeli Judaism: The Sociology of Religion in Israel*. New Brunswick: Transaction, pp. 149-169.
- , (1997). "Visibility and Possibilities: Ultra-Orthodox Jewish Women